

*Беценко Т. П.,**доктор філологічних наук, професор,**професор кафедри української мови і літератури**Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка*

ФЕНОМЕНИ ЖАНРУ ДУМИ

Анотація. У статті засвідчено спробу з'ясувати визначальні феноменальні ознаки народного героїчного епосу. До таких характеристик зараховано походження жанру думи; походження терміна «дума»; час виникнення героїчного епосу; творці дум; тематику і класифікацію дум; мову творів героїчного епосу; виконавці думового епосу. Окреслено зміст запропонованих ознак думового дискурсу. У загальних рисах засвідчено природу жанру. Дискусійним є питання про генезу дум. Серед учених чітко виокремилися три погляди на походження дум. Одні вчені схильні вважати, що ці твори народного походження, інші – книжного, ще інші – книжно-народного (однаковою мірою). На наш погляд, можна додати ще одне міркування: думи є творами народними, проте такими, що містять книжні елементи – своєрідні «вкраплення», що їх додавали виконавці. Очевидно, неправомірно буде вважати, що це твори книжні, оброблені на народний лад, спрощені тощо (хибне припущення!). Підставою для таких висновків слугують спостереження за мовою дум. Твори, що об'єднані жанром думи, дещо неоднорідні за тематикою та часом виникнення. Вони містять як мотиви голосіння (туги, жалю, плачу), так, безперечно, і мотиви героїки (оспівування подвигів, звитяг захисників народу, ідеалізацію козацької лицарської відваги), трагічності (оплакування смерті захисників), моральності (етики) (повчання, як жити, не порушуючи християнських норм моралі). Першими виконавцями дум, можливо, були їх творці. Микола Підгорбунський слідом за М. Сумцовим розглядає витоки кобзарів, лірників і бандуристів із байнів, скоморохів; нові музики – кобзарі, за М. Підгорбунським, з'явилися в татарське та польське лихоліття; у народі їх уважали характерниками, що вміли матеріалізувати свою уяву. У козацьку добу це були віщуни, лікарі, войовники, мандрівні музики, які вели свій початок від загонів, що супроводжували загоны князівських ратників.

Ключові слова: жанр думи, народний героїчний епос, походження народних дум, генеза дум.

Постановка проблеми. Унікальною перлиною народно-пісенної культури українців визнано думи. За переконаннями вчених, із цим жанром, як ні з яким іншим, пов'язано чимало «темних місць» і дискусійних питань. Сьогодні є потреба узагальнити міркування дослідників, означивши феномени національного героїчного епосу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як один із жанрів фольклору, думовий епос у різних аспектах привертая увагу таких дослідників, як М. Максимович, М. Лисенко, Ф. Колесса, П. Житецький, М. Рильський, Г. Нудьга, С. Грица та ін. Збиранням та осмисленням феномену дум займалися зарубіжні вчені – російські (Ф. Буслав, О. Міллер, О. Веселовський та ін.), хорватські (В. Ягич), польські (М. Грабовський, М. Касян, Ч. Нейман), французькі (А. Рамбо, А. Ходзько, М. Шеррер),

англійські (В. Морфіл), німецькі (Ф. Боденштедт, Й. Гейдер, П. Дільс, П. Кремер), італійські (Д. Чамполі). Інтерес до жанру думи постійний і невичерпний.

Мета статті – означити домінанти, що становлять феноменальність думового епосу. Основне завдання – з'ясувати основоположні чинники феноменальних характеристик українських народних дум.

Виклад основного матеріалу. Із жанром думи пов'язують низку феноменальних ознак, положень, дискусійних пріоритетів, що чітко закріпилися за останнім і слугують показниками його унікальності, оригінальності, автентичності.

Дефініція жанру «дума». Думу в основному визначають як «жанр (вид) суто українського речитативного стилю народного героїчного ліро-епосу, який виконували мандрівні співці-музики: кобзарі, бандуристи, лірники в Центральній і Лівобережній Україні» [12, с. 218]. Подане визначення не є остаточним. М. Дмитренко зазначає, що термін «дума» потребує уточнень, доповнень, і пропонує таке розгорнуте формулювання: «Українські народні думи – це епічні монументальні словесно-музичні твори героїчного, соціально-побутового характеру, що відображають модус художнього мислення козацької доби, бароко та кульмінаційний етап формування національної самосвідомості етносу, ідеї державності; мають астрофічну будову, вільний віршовий розмір (від шести до сімнадцяти і більше складів у рядку, рядки об'єднані в уступи), переважно паралельне дієслівне римування. Думи, як правило, виконують експресивним імпровізованим у межах традиції соло-речитативом (мелодекламацією) – під супровід гри на кобзі або бандурі, рідше – лірі» [16, с. 15].

Походження терміна дума. Загалом термін «дума» на означення стильової відмінності великих епічних полотен від пісні ввів в українську фольклористику М. Максимович у збірнику «Малороссийские песни» (Москва, 1827). У передмові до наступного збірника – «Украинские народные песни» (Москва, 1834) – учений докладно розтлумачив його сутність: «Думи – це співі, що виключно належать бандуристам. Від пісень вони відрізняються характером більш оповідним, вільним розміром, що полягає у невизначеній кількості тонічних стоп, хоча іноді (за ліричним характером української поезії) вони уподібнюються до пісні: тоді й набувають сталого пісенного розміру, їх вірші майже завжди римовані. Зміст у більшій частині історичний» [13, с. 2]. Першу згадку про думи знайшли в польського історика Сарницького під 1506 р. Дослідник повідомляє, що в битві валахами полягли два брати Струси, про яких ще й досі (на початку 16 ст.) співали сумні пісні, що їх українці називають думами; у селах такі пісні виконували в супроводі кобзи.

До XIX ст. термін «дума» не мав однозначного тлумачення. На позначення дум у їх сучасному розумінні вживали терміни

«козацький епос», «козацькі пісні» (Н. Кононенко) [11, с. 30], «козацькі псалми» (С. Грица) [Грица, 1979], також їх «називали «поважними, святими піснями» (О. Грабович) [3, с. 32], «лицарськими піснями», «піснями про старовину», «невольницькими плачами» (С. Мишанич), «козацькими притчами», «запорозькими псалмами» (А. Іваницький).

Час виникнення дум. Своєрідним, знаковим є час появи героїчного епосу на теренах нашої історико-культурної дійсності. Час виникнення цього жанру (XV ст.) збігається з активізацією національного самоусвідомлення українців. В основі дум – історичні реалії XV–XVII ст.: страждання українських полонених у татарсько-турецькій неволі; героїзація перемог українських козаків-лицарів. Тексти дум зберігають пам'ять про історичні події, найзагальнішу інформацію про часовий і просторовий континуум змальовуваної події, конкретних їх учасників, про побутові й соціальні умови українців (думи на соціально-побутові теми). Крім фактуального зрізу, мова народних дум відбиває емоційно-почуттєвий зміст висловленого.

За припущеннями С. Грици, думи виникли в 16–17 ст., тобто в такий період у житті українського народу, який є важливою віхою «його розвитку як народності й нації, активного діалогу з іншими етносами в драматичних і миролюбних ситуаціях – воєн і примирень» [5, с. 69]. У жоден із попередніх періодів своєї історії Україна не знала таких активних контактів з іншими державами, як у названий, – з Польщею, Росією, Туреччиною, Кримським ханством, Австрією, Швецією, спорадично з Францією, Італією, Іспанією. Вершину розквіту жанр думи здобув у 17 ст.

Походження дум. Дискусійним є питання про генезу дум. Серед учених чітко виокремилися три погляди на походження дум. Одні вчені схильні вважати, що ці твори – народного походження, інші – книжного, ще інші – книжно-народного (однаковою мірою). На наш погляд, можна додати ще одне міркування: думи є творами народними, проте такими, що містять книжні елементи – своєрідні «вкраплення», що їх додавали виконавці (можливо, у процесі виконавської практики, у ході появи варіантів дум, як свідчення генези жанру!). Очевидно, неправомірно буде вважати, що це твори книжні, оброблені на народний лад, спрощені тощо (хибне припущення!). Підставою для таких висновків слугують спостереження за мовою дум.

Ще П. Житецький порушив таку надзвичайно важливу проблему, як походження дум. У результаті спостережень він дійшов висновку, що цей жанр українського фольклору виник під впливом писемності, шкільної літератури. Тому в думках засвідчено самобутні, оригінальні форми поетичної творчості, народні за світоглядом і мовою, водночас книжні за особливим складом думки й способами її вираження, пор.: «У мові та поетичному стилі дум виразно виступає книжний лад мови, який свідчить, що літературна діяльність українських письменників не минула без сліду для народної свідомості» (П. Житецький) [8, с. 2].

Дослідник С. Сфремов уважав, що думи, «безперечно, повиходили з кругів письменних, до народу близьких – од школярства, дяків-піворізів, інтелігентного козацтва, – але так поцілило, сказати б, у саму душу народню, що втратили всі свої індивідуальні риси, обшліхтувавшись на найкращі, може, зразки, народної творчості» [6, с. 303].

Природу народних дум Ф. Колесса пов'язував із голосіннями. Визначальними щодо цього твердження можуть бути, на думку автора, «досліди над поетичним стилем дум» [10, с. 31].

«Важна роль, яку відіграють у думках традиційні схеми оповідання та епічні повторення й формули, засвідчують понад усякий сумнів про усну техніку їх складання й передачі», – зазначає Ф. Колесса, а типові закінчення дум «можна вважати їх найдавнішими частинами», що дають цінні вказівки щодо наверхування й групування дум [10, с. 33]. Не погоджується Ф. Колесса з поглядами П. Житецького на залежність дум від віршової літератури XVII–XVIII ст.: «... думи не є на половину народними, а на половину книжними складаннями».

Розвиваючи твердження Ф. Колесси, Наталія Кононенко обґрунтовує витоки дум із голосінь. Дослідниця, визнаючи близькість дум до релігійних творів, доходить висновку, що думи – це «поминальні молитви» [11, с. 30].

Наведені вище факти, думки, зауваження тощо дають підстави визнавати, що мова народних дум містить як народне, так і книжне начала. Мова дум в основі дійсно народна; домінують загальноживані елементи, почасти трапляються розмовні одиниці тощо. Разом із тим у мові дум актуалізовано значний корпус книжних одиниць, зокрема релігійних термінів, що свідчить про вплив релігійних джерел на формування думового текстового континууму.

Творці дум. Питання про творців дум остаточно не розв'язане й, напевне, таким залишиться назавжди. Воно тісно співвіднесене з питанням про походження жанру.

Існує багато здогадів і припущень, у якому середовищі з'явилися думи й хто був їх першим (!) творцем і виконавцем. Найпоширеніші міркування, що зародилися думи в козацькому середовищі; їх творили та виконували козаки (можливо, ті, що були покалічені й не могли брати участь у бойових сутичках); вони йшли попереду війська і грою та співом заохочували побратимів до боротьби. За іншим здогадом, думи склали освічені люди, причетні до духівництва, тощо.

Стосовно цього доречно навести гіпотезу М. Марченка, що, можливо, творцями дум були члени братств при монастирях [14, с. 127] – освічені особи, вихідці з народних мас, які добре знали фольклорні твори й разом із тим житійну літературу, Біблійне вчення. Тому мова дум, що, без сумніву, в основі народна, позначена впливом книжних (релігійних) пам'яток. Загадкою залишається те, звідки з'явився релігійний компонент у лінгвопросторі героїчного епосу.

П. Куліш, В. Перетц, А. Малинка, Ф. Колесса, О. Апанович загалом уважали, що творцями та виконавцями героїчного епосу були вихідці з козаків-воїнів, потім від них перейняли мистецтво співу незрячі музиканти. П. Житецький припускав, що творцями дум були убогі каліки, освічені особи. М. Сумцов висловлював здогад, що перші вчителі козаків-бандуристів були серби та болгари, на підставі близькості українських, сербських і болгарських пісень і мелодій.

Тематика жанру. Українські народні думи – це усні поетичні твори епічного характеру, у яких відображено визначальні сторінки історичного життя народу, його боротьба з ворогами, «оспівані найхарактерніші історичні події й особи, а часто й невідомі герої, але всі вони зберігають головні риси епохи» [14, с. 190]. За тематикою думи відмінні. Кожна дума – закінчена вичерпна оповідь. Умовно (уже в пізніший час) збирачі та дослідники дум дали їм назви – «Олексій Попович», «Буря на Чорному морі», «Маруся Богуславка» тощо.

Твори, що об'єднані жанром думи, дещо неоднорідні за тематикою та часом виникнення. Вони містять як мотиви

голосіння (туги, жалю, плачу), так, безперечно, і мотиви героїки (оспівування подвигів, звитяг захисників народу, ідеалізацію козацької лицарської відваги), трагічності (оплакування смерті захисників), моральності (етики) (повчання, як жити, не порушуючи християнських норм моралі).

Твори, що об'єднані жанром думи, дещо неоднорідні за тематикою та часом виникнення. Однак їх пов'язує традиція мовно-образного відтворення дійсності, усталені канони словесно-поетичної героїзації особи як захисника народу, дотримання законів жанру стосовно їх мовно-художньої організації. Мова за своєю природою є «цементуючим» складником (компонентом) усїєї текстової організації (матерії) аналізованих пам'яток словесної творчості.

Класифікація дум. Систематизували думи по-різному. Так, Ф. Колесса виділяв думи невольницькі, думи про море, думи про степ, думи про лицарство, думи про Хмельниччину, думи побутові. Б. Кирдан запропонував іншу класифікацію: 1) історико-героїчні думи 15–17 ст. («Козак Голота», «Три брати самарські», «Плач невільника в турецькій неволі», «Невільники на каторзі», «Маруся Богуславка», «Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі», «Самійло Кішка» тощо (усього 22 думи з численними варіантами); 2) соціально-побутові думи («Сестра і брат», «Бідна вдова і три сини», «Олексій Попович», «Буря на Чорному морі» тощо (усього 9 думи з варіантами). Дослідник подав 18 варіантів думи «Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі», 12 варіантів думи «Сестра і брат», 14 варіантів думи «Бідна вдова і три сини». Звичайно, в дійсності варіантів усіх дум набагато більше.

Виконавці дум. Від назв музичних інструментів, під супровід яких виконували думи, походить і назва співців – кобзарі, а також бандуристи, лірники. Згодом бандура витіснила кобзу; слова «кобзар» і «бандурист» стали вживати як синоніми.

Першими виконавцями дум, можливо, були їх творці. Микола Підгорбунський слідом за М. Сумцовим розглядає витоки кобзарів, лірників та бандуристів із баянів, скоморохів; нові музики – кобзарі, за М. Підгорбунським, з'явилися в татарське та польське лихоліття; «у народі їх уважали характерниками, що вміли матеріалізувати свою уяву. У козацьку добу це були віщуні, лікарі, войовники, мандрівні музики, які вели свій початок від загонів, що супроводжували загопи князівських ратників. ... Кобзарі також нерідко виконували роль військових лікарів» [15, с. 171].

У 18 ст. в Росії в середовищі царів і вельмож було модним тримати бандуристів і кобзарів. Така доля спіткала бандуриста-сліпця Григорія Любистка, який перебував при дворі цариці Єлизавети Петрівни.

Після знищення Запорізької Січі розпочався період занепаду кобзарства і зміна його на «жебрацтво», відбувалося переслідування співаків, що за своїм духом були волелюбними, несли в маси ідеї непокори, національної гідності, непримиренності з чинним ладом.

Відомі виконавці героїчного епосу – автентичні кобзарі Остап Вересай, Гнат Гончаренко, Михайло Кравченко, Іван Кравченко-Крюковський, Петро Ткаченко, Степан Пасюга, Архип Ніконенко, Опанас Сластюн, Андрій Шут та ін.; сліпі бандуристи – Євген Адамцевич, автор «Запорозької похідної»; Іван Запороженко, Володимир Перепелюк та ін.

Інформацію про виконавців дум продовжують збирати. Цінними із цього питання є розвідки Б. Жеплинського, Д. Ковальчука, К. Черемського.

Дослідники вирізнили типи співаків-кобзарів: співаки-носії культури, співаки-імпровізатори, співаки-творці нових текстів.

До репертуару кобзарів входили молитви, псалми, «журні» пісні (сирітські тощо), «запросницькі» пісні (жебрацькі), «причитати» (голосіння), «сердешні подяки», «битовщини» (оповіді про життя), «старини» (билини) – оповіді про «богатирські часи», козацькі псалми», або «козацькі пісні», тобто думи (серед них і побутові), «звичайні» (світські та обрядові) пісні, «гуртоправські», «п'яцькі», «гульгійські» й сороміцькі («срамні») пісні, танцювальні мелодії тощо. Загалом кобзарський репертуар визначали два фактори: попит населення і світогляд виконавця.

Кобзарську науку здобували в спеціальних цехах – півчих братствах, які виникли в 17–18 ст. і зникли у 19 ст. У братствах були майстри, учні й учителі, устав. Члени братства користувалися своєю мовою (ц присутності чужих осіб) – «лебійською» (сторонні не могли розуміти змісту розмови).

Мова дум. Оригінальністю позначена мовно-образна система дум. По-перше, думи побутовали в Центральній і Лівобережній Україні (на Слобожанщині, Гетьманщині, Чернігівщині, Полтавщині, Київщині). Відповідно, вони зберігають мовні ознаки, притаманні цим континуумам. По-друге, думи були творами, що належали кобзарям. Тому мова дум виявилася «законсервованою» (чи консервативною для впливів зовні): вона зберігає дух минулих часів; у думках чимало архаїчних форм. У зв'язку з цим думовий епос – невичерпне джерело пізнання історії мови (розвідки О. Назарука, Л. Рак).

Мова дум, що визнана феноменальним явищем в історії національної мовно-культурної традиції, становить своєрідне органічне поєднання народної мовної основи (на всіх рівнях) і книжної (зокрема релігійної) з домінуванням, звичайно, усно-народних елементів. Книжний компонент мови народних дум зумовлений, безперечно, інтелектуальним впливом культурно-освічених особистостей.

Висновки. Отже, окреслена в загальних рисах феноменальність думового епосу є визначальним чинником жанротворення, показником їх оригінальності, самобутності. До означених фактів оригінальності ще треба додати імпровізаційний характер виконання творів у народно-побутовому континуумі.

Література:

1. Беценко Т.П. Естетика мови українських народних дум : монографія / МОН України, Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка. Суми, 2019. 227 с.
2. Беценко Т.П. Мова українських народних дум : словник текстово-образних одиниць. Суми : ВВП «Мрія-1», 2016. 123 с.
3. Грабович О. Думи як символічний код переказу культурних цінностей. *Родовід.* 1993. № 5. С. 30–36.
4. Грица С.Й. Мелос української народної епіки. Київ : Наук. думка, 1979. 247 с.
5. Грица С.Й. Українські думи в міжетнічному діалозі. *Родовід.* 1995. Ч. 11. С. 68–81.
6. Єфремов С. Історія українського письменства. Київ : Femina, 1995. 686 с.
7. Жеплинський Б.М., Ковальчук Д.Б. Українські кобзарі, бандуристи, лірники : енциклопедичний довідник. Львів, 2011. 316 с.
8. Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах. Киев : Киевская старина, 1893. 249 с.

9. Житецький П. Про українські народні думи. Київ, 1919. 260 с.
10. Колесса Ф. Формули закінчення в українських народних думах у зв'язку з питанням про наверхствання дум. Львів, 1935. 67 с.
11. Кононенко Н. Епос та плач: про витoki української думи. *Родовід*. 1993. № 6. С. 27–30.
12. Літературознавчий словник-довідник / Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін. Київ : Академія, 1997. 752с.
13. Максимович М.А. Украинские народные думы. Москва, 1834. Кн. 1–3. 136 с.
14. Марченко М.І. Історія української культури. Київ : Рад. школа, 1961. 286 с.
15. Підгорбунський М. Кобзарі та бандуристи в Україні. *Київська старовина*. 2003. № 4. С. 171.
16. Українські народні думи : у 5 т. / упоряд. : М.К. Дмитренко, С.Й. Грица, Г.В. Довженок ; пер. М.К. Дмитренка, С.Й. Грици ; ст., ком., прим. Г.В. Довженок, А.Ю. Ясенчук, Т.М. Шевчук, О.І. Шалак, Н.М. Пазяк, І.І. Кімакович ; за заг. ред. М.К. Дмитренка, С.Й. Грици ; відп. ред. Г.А. Скрипник. Київ : ІМФЕ НАН України, 2009. Т. 1 : Думи раннього козацького періоду. 2009. 856 с.
17. Черемський К.П. Повернення традиції. Херсон : Центр Леся Курбаса, 1999. 288 с.
18. Черемський К.П. Шлях звичаю. Херсон : Глас, 2002. 444 с.

Betsenko T. Phenomena of the дума genre

Summary. The article attests an attempt to find out the defining phenomenal signs of a folk heroic epos. These characteristics include: the origin of the дума genre; the origin of the term doom; the emergence of a heroic epic; creators of doom; topics and classification of thoughts; the language of the works of the heroic epic; doom epic performers. The content of the proposed features of the doom discourse

is determined. In general terms, the nature of the genre is attested. The question of the genesis of the doom is debatable. Three views on the origin of doom were clearly identified among the scientists. Some scholars are inclined to believe that these works are of national origin, others are of literary origin, and still others of literary-folk (in equal measure)... In our opinion, one more reason can be added: words are works of folk, but containing book elements – the kind of “splashes” that the artists added. Obviously, it will be wrong to believe that these are works of the book, processed in a popular way, simplified, etc. (false assumption!). The reason for such conclusions is the observation of the doom language. Works that are united by genre of words, are somewhat heterogeneous in theme and time of appearance. They contain both motives for sorrow (longing, pity, crying), and, undoubtedly, motives for heroics (chanting feats, feats of the defenders of the people, idealization of Cossack chivalry), tragedy (mourning for the death of defenders), morality (ethics) (teaching how to live without violating Christian moral standards). The first doom performers may have been their creators. Mykola Podgurbunsky, following M. Sumtsov, examines the origins of kobzars, lyres and bandura players from bayan, livestock; new musicians – Kobzars, according to M. Pidhorbunsky, appeared in Tatar and Polish fever; “They were considered by people to be characteristics that were able to materialize their imagination. In the Cossack era, they were diviners, doctors, warriors, wandering musicians who had their origins from the detachments that accompanied the detachments of the princely warriors.

Key words: дума genre, folk heroic epos, origin of folk thoughts, genesis of doom.